

Makale Künyesi (Aralık): Aktaş, Ö. ve Şen, M. (2025). *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl* adlı eserde geçen yeraltı tasvirleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 496-510.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1789369>

DÂNIŞMEND Ü MELİKE HEZÂR SUÂL ADLI ESERDE GEÇEN YERALTI TASVİRLERİ¹

Özge AKTAŞ²
Mesut ŞEN³

ÖZET

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl, Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış dinî içerikli bir metindir. Söz konusu eserin iki yazması doktora tezi olarak tarafımızdan çalışılmaktadır. *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl*'de dinî konular arasında geçen, özellikle evrenin ve öteki âlemin yaratılışı ile ilgili yeraltı, gökyüzü, cennet, cehennem kısımları ilginç betimlemelerle anlatılmaktadır. Eserin iki yazması Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonu arasında bulunmaktadır.

Rum padişahının kızı Melike ile Melike'nin sorduğu soruları yanıtlamak için Türkistan'dan gelen Dânişmend Abdülalim arasında geçen diyaloglar eserin esasını teşkil etmektedir. Söz konusu diyaloglar Sokratik yöntem ya da Platoncu yaklaşım diyebileceğimiz bir tarzda sürdürülmektedir. Makalenin amacı eserde geçen yeraltı betimlemelerini bilim dünyasına tanıtmak ve eser hakkında filolojik bilgi sunmaktır. Çünkü eserde bahsedilen yeraltı betimlemeleri, yeraltının özellikleri başka eserlerle mukayese edilemeyecek kadar özgün bir anlatımla ele alınmıştır. Makalede yöntem olarak nitel bakış açısıyla alanyazın taraması kullanılmıştır.

Makalemizin giriş bölümünün dipnotunda, *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl*'de geçen yeraltı betimlemelerinin orijinal metni çeviri yazılı olarak verilmiştir. Giriş bölümünde ayrıca eserin iki kahramanı olan Melike ile Dânişmend hakkında kısa bilgi verilmiş sonra da eserdeki yeraltı betimlemelerinin anlatıldığı kısım günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Eserde verdiğimiz dil içi çeviri, aslına sadık kalınarak yapılsa da eksik anlatım kalmaması için yer yer sözcük eklenmesi gerekmiştir. Makalede orijinal metin verildiği için metni sadece bire bir çeviri yapıp bırakmak yerine eserde geçen yeraltı betimlemelerinden bahsedilirken konu ile ilgili bazı açıklamalarda bulunma gereği de duyulmuştur.

¹ Bu makale Prof. Dr. Mesut ŞEN danışmanlığında hazırlanan *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl* Adlı Çağatayca Eserin Dil Özellikleri, Transkripsiyonlu Metni ve Dizini Hazırlanarak Dil ve Edebiyat Eğitimi Yönünden İncelenmesi adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, Doktora Öğrencisi. ozgeaktas45@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-9075-1322>

³ Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, Prof. Dr. mesut.sen@marmara.edu.tr.
<https://orcid.org/0000-0002-0867-9041>

Yeraltı betimlemeleri İslam etkisiyle yazılmış kimi eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin *Acâibü'l-mahlûkat*, *Marifetnâme* gibi eserlerde bu konuda bilgiler verildiğini görebiliyoruz. *Kur'an* ve hadislerde de yeraltı dünyası hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Bizim eserimizi farklı kılan husus, yeraltı dünyası ile ilgili anılan kaynakların hiçbirinde söz edilmeyen -elbette bazı ortak yanlar olmakla birlikte- benzersiz betimlemelerin bulunmasıdır. Makalemizin tartışma bölümünde, Türk edebiyatında yazılmış ya da sonradan yazıya geçirilmiş İslam öncesi ve sonrası metinler, söylenceler taranarak yeraltı dünyası ile ilgili bulunan bilgiler metnimizdeki bilgilerle karşılaştırılmış, ortak veya farklı yanlar tespit edilmiştir. Metnimizde geçen yeraltı betimlemeleri ile ilgili edindiğimiz söz konusu bulgular makalemizde tartışılmıştır.

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl'de dünya ve evrenin yaratılışının anlatıldığı kısımlarda geçen yeraltı betimlemelerinin *Kur'an* ve hadis kaynaklı olarak *Acâibü'l-mahlûkat*, *Marifetnâme* gibi başka eserlerle ortak yanları bulunsun da betimlemelerin çoğu esere özgü anlatımlardır. Eser bu özgün anlatımları ile gerek dünya ve gerekse Türk edebiyatındaki yaratılış (kozmoğoni) ve dünyanın sonu (eskatoloji) söylencelerine katkı verecek niteliktedir.

Anahtar kelimeler: Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi, *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl*, yeraltı tasviri, yedi kat yer, mitoloji, kozmoğoni, eskatoloji.

UNDERGROUND DESCRIPTIONS IN THE WORK TITLED DÂNIŞMEND U MELIKE HEZAR SUAL

ABSTRACT

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl is a religious text written in Post-Classical Chagatai Turkish, preserved in two manuscripts housed in the Jarring Collection at Lund University. This article presents the study of those manuscripts in detail as part of a doctoral thesis. The article explores religious themes, particularly the creation of the universe and the afterlife, with striking depictions of the underworld, sky, heaven, and hell.

The study employs a qualitative literature review and at the heart of the article are dialogues between Melike, daughter of the Byzantine emperor, and *Dânişmend Abdülalim*, who journeys from Turkistan to answer her questions. These dialogues unfold in a style reminiscent of the Socratic method or the Platonic approach. The purpose of this article is to introduce the text's unique descriptions of the underworld and to provide philological insights into the work. The underworld is portrayed with such originality that its features cannot be fully compared with other sources.

In the footnote of the introduction to our article, the original text of the underground descriptions in *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl* is provided in written translation. The introduction also provides brief information about the two protagonists of the work, Melike and *Dânişmend*, followed by a translation into modern Turkish of the section describing the underground descriptions in the work. Although the translation provided in the work is faithful to the original, it was necessary to add words in places to ensure that the meaning was not lost. Since the original text is provided in the article, rather than simply providing a literal translation, it was also necessary to provide some explanations related to the subject when discussing the descriptions of the underworld in the work.

While descriptions of the underworld appear in Islamic-influenced works such as *Acâibü'l-mahlûkat* and *Marifetnâme*, as well as in the *Qur'an* and hadiths, *Dânişmend ü*

Melîke Hezâr Suâl offers depictions absent from these sources, despite certain overlaps. In the discussion section, we compare these descriptions with pre-Islamic and post-Islamic Turkish texts and legends, identifying both commonalities and divergences.

In its treatment of cosmogony and eschatology, the work stands out with its unique narratives of the underworld, although it shares some motifs with other texts. With these original elements, *Dânişmend ü Melîke Hezâr Suâl* contributes significantly to the mythologies of creation and the end of the world in both Turkish and world literature.

Keywords: Post-Classical Chagatai Turkish, *Dânişmend ü Melîke Hezâr Suâl*, depiction of the underworld, seven layers of the earth, mythology, cosmogony, eschatology.

GİRİŞ

Dânişmend ü Melîke Hezâr Suâl adlı eser, Klasik Sonrası Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış dinî içerikli bir metindir. Eserin iki yazması doktora tezi olarak tarafımızdan çalışılmaktadır. Yazmaların ikisi de İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu'nda 347 ve 531 numaralarla kayıtlıdır.

Eserde göre Rum padişahı gece gündüz ilimle uğraşan, gönül gözü açık bir padişahdır. Araştırmaları sonucunda Müslüman olmaya karar vermiştir. Ancak bir müddet sonra Rum padişahı vefat eder. Padişahın oğlu bulunmadığı için kızı tahta geçer. Eserde padişahın kızından Melîke olarak bahsedilmektedir. Melîke tahta geçtikten sonra ülkesinin önde gelen bey, bilgin, ekâbir ve eli iş tutanlarını çağırır ve onlara şöyle hitap eder: “Benim bin sualım var, ister padişah ister köle ister halktan biri olsun kim sorularıma doğru yanıt verirse ben kendime onu eş olarak seçip tahtımı ona devredeceğim.” Melîke'nin bu sözü şehirden şehire, ülkeden ülkeye yayılır. Rum ülkesindeki tüm bilginler (*dânişmend*) Melîke'nin sorularını yanıtlamak için toplanıp gelirler. Ancak bilginler Melîke'nin soruları karşısında şaşkına dönüp hiçbirine doğru yanıt veremezler. Melîke sorularına gerekli yanıtları alamayınca onların öldürülmelerini emreder. Daha sonra danışmanlarının ricaları ile bu kararından vazgeçip ülkesini kırk yıl boyunca, bilginlere dost olarak adil bir şekilde yönetir. Yıllar sonra Melîke'nin bu çağrısını Türkistanlı Abdülalim adlı bir kişi de işittir. Melîke'nin sorularını yanıtlamak için Rum ülkesine gelir. Abdülalim, eserde *Dânişmend* kimliğiyle geçmekte, Melîke'nin sorularını karşılıklı diyaloglar hâlinde yanıtlamaktadır. Melîke, bütün sorularını doğru biçimde yanıtlayan *Dânişmend* Abdülalim'i, sonunda kendisine eş olarak seçer. Bu hikâye onlardan yadigâr kalmıştır.

Eserde soru ve yanıt biçiminde geçen diyaloglar Sokratik yöntem ya da Platoncu bir yaklaşım diyebileceğimiz tarzda sürdürülmektedir. Aynı yöntem Farabi ve İbni Sina aracılığı ile Yusuf Hâs Hâcîp'e de ulaşmış, o da *Kutadgu Bilig* adlı siyasetnamesinde alegorik tarzda bu yöntemi kullanmıştır. Yine biz benzer yöntemi kütüphanelerimizde pek çok yazması bulunan *Acâibü'l-mahlûkât* adlı eserde de görmekteyiz (Sarıkaya, 2019, s. 132). Ancak söz konusu eserde soru, “*Eger sorarlarsa ki*” sözüyle başlamakta ve bu soruya yanıt “*buna diyevüz kim*”, “*eydürüz ki*” sözleriyle verilmektedir (Sarıkaya 2019, s. 106, 107, 121). Burada *Dânişmend ü Melîke Hezâr Suâl*'de olduğu gibi belirli iki kişinin soru-yanıt yöntemiyle karşılıklı diyalogları yoktur. Bu yönüyle çalıştığımız eser, dünyanın ve göklerin yaratılışı ile ilgili birçok ortak noktaları barındırsa da *Acâibü'l-mahlûkât*'tan farklılık göstermektedir.

Acâibü'l-mahlûkât, konularına göre birkaç farklı tarz ve üslupta yazılmasına karşın Türk, İran ve Arap edebiyatlarının ortak ürünü olan bir eserdir. Bu eserde dünyada yaşayan, göklerde var olan görülmemiş, şaşırtıcı nitelikteki varlıklar tanıtılmaktadır. Esere “*acâib*” adının verilmesinin nedeni de budur. Yani, esere göre varlıklara, şaşırtıcı, görülmemiş nitelikte oldukları için *acâib* adı verilmiştir. *Acâibü'l-mahlûkât* için, dünyanın görülmemiş, bilinmeyen yerlerini tanıttığından dolayı coğrafik, gökyüzündeki varlıklardan bahsettiğinden dolayı da kozmografik özellikler gösteren ansiklopedik bir eserdir denilebilir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme* adlı eserinde de dünyanın ve göklerin yaratılışı ile ilgili olarak *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl*'le paralellik gösteren noktalar bulunmaktadır (Ulusoy, 1979, s. 11-30). Farklı eserlerde de dünyanın ve gökyüzünün yaratılışı ile ilgili olarak buna benzer hususlara değinilmiş olabilir. Bizim asıl konumuz, bu türden ortak noktaları diğer eserlerdeki benzerleriyle karşılaştırmaktan ziyade eserimizde geçen yeraltı tabakalarının yaratılışı hakkında anlatılanları filolojik açıdan irdelemektir.

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl'de dünyanın ve evrenin yaratılışı anlatılırken, özellikle yedişer tabakadan oluşan yer ve gökyüzü ile cennet ve cehennem kısımları ilginç betimlemelerle öne çıkmaktadır. Yeraltı ile ilgili betimlemeler eserin 70a-72a, 73a-74b ve 110a-110b sayfaları arasında bulunmaktadır.⁴

⁴ **Melike** sordu: Yete tabaka yerni kıysı küni yarattı? Her kıysı yerniñ atı néme, rengleri kaydağ? Dânişmand aydı: Miñ yıl ilgeri Hâzrat-ı Muḥammad Muṣtafâ şalla'llâhu 'alayhi ve-sallamniñ nûrlarını yarattı. Hudâi Ta'âlâ ul nûrga nazar-ı rahmat birle baqtı. Ul nûr daryâ-yı 'azîm boldı. Yana daryâğa nazar kıldı. Daryânıñ suynı kaynap bir mevc paydâ boldı. Ul mevcdin bir köfük paydâ boldı. Ul köfükni yete fâra kılip şanba küni yete tabaka-yı yerni yarattı. Bir biriniñ üstünide her bir yerniñ miñ türlüñ rengi bar. Bu tabaka-yı yerdin ul tabaka-yı yerge beş yüz yılçılık yol turur. Ul mevcni şanba küni avvalkı tabaka-yı yerde tağ yarattı. Qalganı kara boldı, taş boldı. Baytu'l muḥaddasda yatқан taşdın kıyâmat küni bir aqlık paydâ bolur, kümüşdin aqrak. Çoñluķı bu dunyâça kırk [yıl] bar. Avvalkı yerniñ atını Mekka dërler. Hudâi Ta'âlâ on sekiz miñ âlamnı yarattı. Heme zâtlar şubu yerde ve âdamlarınıñ ornı turur. Çahâr-şanba küni daryâlarını, bulaklarını camî' âkadurğân sular yarattı.

Melike sordu: Sudın keyin bu yerde yana némeni yarattı? Dânişmand aydı: Panc-şanba küni cam' dırahtlarını, dânelerni, uruqlarını heme ḥalâyıķķa menfa'âtlik némerseler yarattı.

Melike sordu: Ulug daryâlar yarattı, atı ne turur? Her daryâ néçe ferseng? Dânişmand aydı: Yerde tola daryâ, bulak yaratıpdur. Ammâ yete iklîmda yete daryâ-yı 'azîm yaratıpdur ki: Biriniñ atı daryâ-yı Bâķi derler, 'âlamnıñ atrâfını tamâm alıpdur. Bu daryâda sudın bölek némerse yoķtur. Bu daryâ üç lek yetmiş miñ ferseng turur. İkinci daryânıñ atı daryâ-yı Kûlzum derler. Daryâda zâtlar, balıķlar, yılanlar, faķalar bar turur. Daryâ-yı Kûlzum ellig miñ ferseng yılçılık yol turur. Üçüncü daryânıñ atı daryâ-yı Cîn derler. Anıñda hem zâtlar bar turur. Daryâ-yı Cîn kırk miñ ferseng. Dörtüncü daryânıñ atı daryâ-yı Baḥr derler. Bu daryâda hem türlüñ zâtlar bar turur. Munda suyı açığ turur, bu daryâ miñ ferseng turur. Beşinci daryânıñ atı daryâ-yı Hurmuz dërler. Munda hem zâtlar bar turur. Bu daryâ on beş miñ ferseng turur. Altıncı daryânıñ atı daryâ-yı Muḥîṭ dërler. On iki miñ ferseng turur. Yetinci daryânıñ atı daryâ-yı 'Umman dërler. On miñ ferseng turur.

Melike sordu: Yer yüzide néçe çoñ arıķ yarattı? Dânişmand aydı: Dört arıķ yarattı. Avvalkı atı Nîl, munıñda hem türlüñ zâtlar, balıķlar, ḥarçengler bar turur. Uzunluķı üç lek seksen miñ ferseng zîrâ ki 'arşdın avvalkı yerge keledür, daryâ-yı Kûlzumğa koşuladur. İkinciñiñ atı Fırât dërler. Munıñda

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl'de geçen yer ve yeraltı betimlemelerine göre yer, yaratılmadan bin yıl önce, Hazreti Muhammet'in nurundan ortaya çıkmıştır. Tanrı yarattığı nura rahmet nazarı ile bakınca o nur denize dönüşür. Denize nazar ettiğinde de denizin suyu kaynar ve içinden bir dalga çıkar. Daha sonra Tanrı, dalganın köpüğünü yedi parçaya bölüp her bir parçasından cumartesi günü yerin yedi tabakasını yaratır. Birbirinin üstüne yaratılan yerin her bir tabakasının bin türlü rengi vardır. Bir tabaka ile diğer tabaka arasında beş yüz yıllık mesafe bulunmaktadır. Cumartesi günü ayrıca bu dalgadan ilk önce dağları, sonra taşı toprağı yaratmıştır. Tanrı daha sonra on sekiz bin âlemi ve insanoğlunun yaşayacağı yeri yaratır. Çarşamba günü ırmakları ve pınarları, perşembe

hem zâtlar bar turur. Yete miñ ferseng daryâ-yı Cîndin çıkıp ölkeğa barur. Daryâ-yı Hurmuzğa dâhıl bolur. Üçünçî arıknıñ atı Seyhün derler. Munıñda hem zâtlar bar turur. Uzunluķı toķuz miñ ferseng, keñliğı iki ferseng. Daryâ-yı Muħitdin çıkıp daştğa barur. Daryâ-yı 'Ummānga dâhıl bolur. Törtünçî arıknıñ atı Ceyhün. Daryâ-yı Kūlzumdin çıkıp cangalğa barur. Uzunluķı on miñ fersenglik yol turur. (70a-72a)

İkinci tabaka yerniñ atı Cıldı. Munıñ düzahiler üçün yılan, çayanlar yaratıpdur. Tişleri neyzege oħşa, zehr-âlûde. Eger birisi bu 'âlemge kelse hemeni ħarâb kılur. Yana on beş miñ ferseng yerde bād-ı muħâlîf yaratıpdur. Bu bād-ı muħâlîfnıñ yarmını avvalkı yerge iberip 'Ādnıñ kavmını helâk kıldı. Avvalkı yerdin ikinci yerge beş yüz yılçılık yol. Üçünçî tabaka yerniñ atı 'Arka. Rengi miñ türlüğ, munıñda âdamlar bardur ki yüzleri âdamnıñ yüzlerige oħşa, ağızları ıtınğ ağızğa oħşa, kolları âdamnıñ kollarığa oħşa, putları uynıñ putığa oħşa. Bularğa kıyâmatda 'azâb hem bolmas savâb hem bolmas. Bizlerge kündüz bolsa bularğa kéçe bolur. Heme yerdin 'Arka çoñdur. Törtünçî tabaka yerniñ atı Carmâ. Rengi gün-a-gün, munıñda bir uluğ taş yaratıpdur ki munı seng-i kibrît derler. Dūzahılarğa 'azâb-ı 'uķubat kılğalı qavluhu Ta'ālâ: قَوْذُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ مَلَكَةٌ غِلَاطٌ شَوَاطُ Ya'nî: Korkunlar ul otdın ki otını ħalâyıkdur, seng-i kibrîtni ular üçün âfrîde kılğan ki otını tîz yandurur. Anıñ otı barça otlardın köydürgey turur, rıvâyat kılurlar. Rasûlullâh 'alayhi's-salâmdın seng-i kibrîtniñ andağ otdur ki eger dünyâdaki hême tağlarğa tüşse köydürüp kül kılur. Beşinci tabaka yerniñ atı Multâ derler. Gün-â-gün renglig bu yerde tola yılan ve çayanlar bar, tévege oħşa. Tilleri neyzeçe zehr-âlûde ve yüz altmış fırka zumradur. Her fırkası üç yüz altmış qal'a. Eger biri bu âlemge kelse heme cânvarlar zehridin ölerler. Duniyâdaki tã'âm ve mîve ve su hemesi zehrdin açığ bolur. Altınçî tabaka yerde sekiz yüz miñ türlüğ renglig turur. Munda kâfırlarınğ 'amalları atı turur. Yana bir daryâ âfrîda kılıpdur otluğ yilandın. Eger heme tağlarını bu daryâğa salsa ayırıp su bolup keter. Yetinçî yernin atı 'Acîbâ yana bir rıvâyatda Serî derler. Bu yerde şaytânlar bardurlar ki bir kolu sîneside bağılık, bir kolu uçasıda bağılık. İki putı hem bağılık bā-vucūd uşbu ħâl bile. Avvalkı yerge ceng kılğalı leşker tartıp keledür. Bu yete kat yerniñ her kaysınıñ aralıķı beş yüz yılçılık yol turur (73a-74b).

Melike sordı: Yete kat yerniñ medârı néme? Tahta's-sarāğaça kimler bar? Dânişmand aydı: Ĥudây Ta'ālâ, Rūmā'il atlığ bir firîşte yaratıpdur, dört kolu bar turur. Ĥudây Ta'ālânıñ emri birle yete kat yerni dört koldı dört burcınđın tutup turar. Ĥudây Ta'ālâ Tahta's-sarānı öz kudratıdın paydâ kıldı. Çoñluķı beş miñ yılçılık yol turur. Rūmā'ilniñ putı tahta's-sarānıñ üzeside turar. Yana hem Ĥudây Ta'ālâ bir aķ uy yarattı. Tört miñ başı bar, kırk miñ putı bar. Her başınıñ aralıķı beş yüz yılçılık yol turur. Her başıda iki münğüzi bar turur. Tahta's-sarā uynıñ münğüziniñ üstünide turur. Yana hem Ĥudây Ta'ālâ bir balıķ yaratıpdur, atı Nāram. Bu balıķnıñ çoñluķını Ĥudādın bölek kişı bilmes. Uy, balıķnıñ üstünide turur. Yana hem Ĥudây Ta'ālâ bir peşe yarattı. Bu balıķ peşeniñ üstünide turur. Peşe daryānıñ kefkiniñ üstünide turur. Daryānıñ çoñluķı otuz miñ yılçılık yol turur. Bu daryâ, şımālınıñ üstünide turur; şımāl otınıñ üstünide turur; ot, düzahınnıñ üstünide turur; düzah karanğuluķnıñ üstünide [turur]. Karanğuluķ tahta's-sarānıñ üstünide turur. Tahta's-sarānı, Ĥudây Ta'ālādın bölek kişı bilmes (110a-110b).

günü de bütün ağaçları, ağaçların tanelerini ve tohumlarını yaratmıştır, halka yararlı olsunlar diye...

Tanrı bunlardan sonra yedi iklimdeki büyük denizleri yaratır. Bu büyük denizler de yerin ve göğün yedi kat olması, hatta dünyanın yedi iklime ayrılması düşüncesine paralel olarak yedi adettir. Bu yedi adet denizden en büyüğünün adı Baki denizidir. Dünyanın etrafını tamamen sarmıştır, üç lek yetmiş bin ferseng⁵ büyüklüğündedir. İkinci büyük denizin adı Kızıldeniz'dir. Büyüklüğü elli bin ferseng kadar yoldur. Onun bulunduğu yerde insanlar, balıklar, yılanlar, bağalar (kabuklu deniz hayvanları) vardır. Üçüncü büyük denizin adı Cin denizidir. Orada da insanlar bulunmaktadır. Kırk bin ferseng uzunluğundadır. Dördüncü büyük denizin adı Bahr denizidir. Burada da türlü insanlar bulunur. Suyu acıdır. Büyüklüğü bin fersengdir. Beşinci büyük deniz Hürmüz denizidir. Burada da insanlar yaşar, on beş bin ferseng büyüklüğündedir. Altıncı büyük denizin adı Muhit denizidir. On iki bin ferseng büyüklüğündedir. Yedinci büyük denizin adı Umman denizidir.

Yeryüzünde kaç adet büyük ırmak vardır sorusunu Dânişmend dört büyük ırmak vardır diye yanıtlamaktadır. Bu ırmaklardan ilki Nil'dir. Nil ırmağının etrafında türlü insanlar, balıklar ve yengeçler yaşamaktadır. Nil'in uzunluğu üç lek seksen bin ferseng'dir. Arştan yeryüzüne indirilip Kızıldeniz'e bağlanmıştır. İkinci ırmağın adı Fırat'tır. Bunun da etrafında insanlar yaşar. Yedi bin ferseng'dir. Cin denizinden çıktıktan sonra yere ulaşır oradan da Hürmüz'e dâhil olmaktadır. Üçüncü ırmağın adı Seyhun'dur. Burada da insanlar yaşar. Uzunluğu dokuz bin, genişliği iki bin ferseng'dir. Muhit denizinden çöle varır, oradan da Umman denizine dökülür. Dördüncü ırmağın adı Ceyhun'dur. Kızıldeniz'den çıkıp sık ormanlık alana ulaşır. Uzunluğu on bin fersenglik yoldur.

Tanrının yarattığı ikinci tabaka yerin adı Cilde'dir. Bu tabakada cehennemlikler için dişleri mızrağa benzeyip zehir saçan yılan, çıyan ve akrepler bulunur. Zehrin bir damlası âleme gelse bütün âlemi harap eder. Yine bu tabakada karşıdan, yani ters yönden esen bir rüzgâr (*bâd-ı muhâlif*) bulunur. Tanrı bu ters rüzgârın yarısını birinci tabakaya gönderip orada Âd kavmini helak etmiştir. Birinci tabaka yer ile ikinci tabaka yerin arası beş yüz yıllık yoldur.

Üçüncü tabakanın adı olan Arka, metinde en büyük tabaka olarak geçer. Bin türlü rengi vardır. Burada elleri ve yüzleri insana, ağızları köpek ağzına, bacakları sığır bacağına benzeyen yaratıklar bulunmaktadır. Bu yaratıklara kıyamet günü azap da sevap da verilmez. Bizlere gündüz olduğunda bunlara gece olur.

Dördüncü tabakanın adı Carmâ'dır. Rengârenktir. Tanrı burada bir büyük taş yaratmıştır, bu taş kibrit taşı adı verilir. Cehennemliklere ceza azabı kılmak için, "başında sert ve güçlü meleklerin bulunduğu" (Kur'an, Tahrim, 6), "yakıtı insan olan o alevli" (Kur'an, Rahman, 35), "ateşten sakının" (Kur'an, Bakara, 24; Tahrim 6) ayetlerinde belirtildiği üzere, bu ateşi tutuşturmayaya yarayan kibrit taşı yaratmıştır.

⁵ Farsçada bir lek 'yüz bin' anlamında sayı birimidir (Steingass, s. 1127). Bir ferseng ise 3 ila 6 km arasında değişen eski bir uzunluk ölçü birimidir.

Kibrit taşı tez yanıcı bir taştır, onun ateşi bütün ateşlerden daha yakıcıdır. Eğer dünyadaki dağlara düşse bütün dağları yakıp kül eder.

Beşinci tabakanın adı Multâ'dır. Bu tabaka da rengârenk bir tabakadır. Burada deveye benzeyen çok fazla yılan, çıyan ve akrep gibi hayvanlar bulunur. Dilleri mızrak gibi olup zehir saçar. Bu yaratıkların yüz altmış türü vardır. Her bir türün üç yüz altmış kalesi bulunmaktadır. Eğer birisi bu âleme gelse bütün hayvanlar zehirden ölür. Dünyanın bütün yiyecek ve içeceği bu zehirden dolayı acı olur.

Altıncı tabaka yerin adı her iki yazmada da geçmemektedir. Altıncı tabakanın sekiz yüz bin çeşit rengi vardır. Bu tabakada kâfirlerin işledikleri suçların adları yazılı durmaktadır. Bu tabakada ayrıca ateşli yilandan bir deniz yaratılmıştır. Bütün dağlara bu denizi salsalar denizin suyu dağları yarıp gider.

Yedinci yerin adına Acîba ya da Serî denir. Bu tabakada bir kolu göğsüne bağlı, bir kolu da sırtına bağlı şeytanlar bulunmaktadır. Bu şeytanların bacakları da kollarına benzer şekilde bağlıdır. Yedinci tabaka şeytanları ordu kurup birinci tabakaya cenge giderler. Yedi kat yerden her birinin aralığı beş yüz yıllık yoldur.

Metinde daha sonra yeraltının merkezinin nerede olduğu ve toprağın altında kimlerin bulunduğu sorulur. Danişmend bu soruyu da şöyle yanıtlar: Tanrı yeraltını kendi kudretinden var ettikten sonra onu tutması için Rumail adlı bir melek yaratmıştır. Bu meleğin dört kolu bulunmaktadır. Melek Tanrının emri ile yeraltının dört burcunu dört kolu ile kaldırıp tutar. Meleğin bacakları da yeraltının üzerindedir. Tanrı ayrıca bir ak öküz yaratmıştır. Ak öküzün dört bin başı, kırk bin bacağı vardır. Başlarının arası beş yüz yıllık yoldur. Her başında iki boynuzu bulunmaktadır. Yeraltı, öküzün boynuzlarının üzerindedir. Yine Tanrı Nârem adlı bir balık yaratmıştır ki onun büyüklüğünü Tanrıdan başkası bilmez. Ak öküz bu balığın üstünde durmaktadır. Bu balığı da bir sivrisinek taşımaktadır. Sivrisinek de deniz köpüğünün üzerindedir. Deniz köpüğü rüzgârın üzerinde durmakta, rüzgârın altında ateş, ateşin altında da cehennem bulunmaktadır.

TARTIŞMA

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl'de yeraltı tabakalarının yaratılışı -başka eserlerde de geçen ortak yanlar bulunmakla birlikte- özgün ifadelerle anlatılmaktadır. Ancak Tanrı'nın, yerin ve göğün tabakaları yanında evrendeki her şeyi Hz. Muhammet'in nurundan yarattığı hususu hadislerde, *Mevlid*, *Marifetnâme* gibi dinî içerikli eserlerde de görülen ortak bir motiftir (Kastalanî, *Mevâhibü'l-ledüniyye*, 1/7), (Timurtaş 1990, 35), (Ulusoy 1979, 11-12). Buna göre Tanrı, yarattığı nura rahmet nazarı ile bakınca o nur denize dönüşür. Daha sonra denizin içinden su kaynar ve büyük bir dalga ortaya çıkar. Tanrı, dalganın içinden çıkan köpüğü yedi parçaya böler. Farklı kaynaklarda da görülen buna benzer öğelerden sonra metnimizde özgün anlatıma geçilmektedir.

Şu hâlde yeraltının yedi tabakasının deniz köpüğünden yaratılma motifi de metnimizde görülen ortak bir motiftir. Bu yedi yeraltı tabakasından altısının adı eserde şöyle geçmektedir: Mekkâ (مكة) "birinci tabakanın adı", Cilde (جلده) "ikinci tabakanın adı", Arka (عرفة) "üçüncü tabakanın adı", Carmâ (جرما) "dördüncü tabakanın adı", Multâ (ملتا) "beşinci tabakanın adı" ve Acîbâ (عجيبا) "yedinci tabakanın adı". Bu yedi tabakanın başka kaynaklarda geçip geçmediği ile ilgili olarak şu noktalara dikkat çekebiliriz:

Kur’anda yedi kat yerden söz edilmekte ancak bunların isimleri verilmemektedir.⁶ Hadis kaynaklarında da yedi kat yer ifadesi geçmekle birlikte bunların isimlerinden bahsedilmemektedir.⁷ Yine Türk destanlarından olan ve İslam etkisi görülmeyen Altay Türklerinden derlenmiş *Maaday Kara* destanında da Erlik tarafından yönetilen yedi kat yer ifadesi bulunmaktadır.⁸ Bu durumda metnimizde geçen yedi kat yer tabakasına ait özel adlar, halk inanışlarına bağlı olarak ortaya çıkmış olabilir.

Eserde göre Tanrının yarattığı her bir yer tabakasının arasında beş yüz yıl süren mesafe vardır. Eserde buna benzer uzaklık ölçüsünü belirten pek çok ifade bulunmakla birlikte bu uzaklıkların neye göre saptandığı belli değildir. *Marifetnâme*’de bu mesafeler kuş uçuşuna göre belirlenmektedir (Ulusoy 1979, s. 13). Bu nedenle bizim metnimizde de mesafelerin kuş uçuşuna göre belirlendiğini söylemek mümkündür. Yine, her bir tabakanın bin türlü rengi vardır. Her bir yer tabakasının bin türlü rengi vardır ifadesine de başka kaynaklarda rastlanamamıştır.

Eserde anlatıldığına göre Tanrı cumartesi günü yerin ilk tabakasını yaratmıştır. Bu tabakada önce dağları sonra da taşı toprağı, çarşamba günü denizleri (*deryâ*), ırmakları (*arık*) ve pınarları (*bulak*), perşembe günü ise ağaçları ve onların tane ve tohumlarını yaratmıştır. Bir hadise göre de Tanrı, cumartesi toprağı, pazar günü dağları, pazartesi günü ağaçları, salı günü kötülüğü, çarşamba günü nuru, perşembe günü hayvanları, cuma günü de Hz. Adem’i yaratmıştır (Müslim, Mûnâfıkîn, 27). Burada da İslâm inancının asıl kaynaklarından beslenilse de farklı bir anlatım söz konusudur.

Yerin birinci tabakasında Tanrının yarattığı en büyük deniz olan ve âlemi saran Baki (باقی) denizi ile Cin (جین) denizi kaynaklarda geçmeyen mitolojik kaynaklı deniz adlarıdır. Metinde geçen Cin (جین) adı Çin biçiminde de okunabilir. Yani bu deniz Çin denizi de olabilir. Ancak bununla ilgili metinde bir kanıt bulamadığımız için bu yazıma dokunmadık. Metinde geçen Kulzum, Hürmüz, Muhit ve Umman denizleri ise günümüzde de aynı adla anılan denizlerdir. Yeryüzünün birinci tabakasında yaratılan dört ırmaktan Nil, arşta doğup Kızıldeniz’e bağlanan bir deniz olarak tanıtılmaktadır. Yine Fırat da mitolojik bir deniz olan Cin denizinden doğmakta ve Hürmüz’e dökülmektedir. Seyhun (Sırderya) Muhit’ten çıkıp çöle dökülen, Ceyhun (Amuderya) ise Kızıldeniz’den çıkıp ormanlık alana dökülen ırmaklar olarak gösterilmektedir. Bu anlatımlarda, gerçeğe yakın bazı bilgilere yer verilse de mitolojik öğeler daha fazladır. Hadislerde de Nil, Fırat, Seyhun ve Ceyhun ırmakları, kaynağı cennetten gelen ırmaklar olarak gösterilmektedir (Müslim, Cennet, 26). Bazı hadis kaynaklarında Miraç gecesinde peygamberin Cebrail ile birlikte Sidretül-münteha adlı ağacın dibine geldiğinde ağacın dibinden akan dört ırmağın

⁶ “Yedi göğü ve yerden de bir o kadarını yaratan Allah’tır.” (Kur’an, Talâk, 12)

⁷ “Kim hakkı olmadığı hâlde bir karış yeri alırsa Allah kıyamet günü yedi kat yeri onun boynuna dolar.” (Müslim, Mûsâkât, 141)

⁸ *Kara-Kula kaan kiji ceti kadı cer altınay Erlik-biydiñ erke kara Abram-Moos Kara-Taşı bu balazın ay oy cerineñ ayılı-kündü bu Altayga alıp çıgıp curtay bergen. “Kara-Kula kağan yedi kat yer altından Erlik Bey’in sevgili kara kızı Abram-Moos Kara-Taş isimli bu kızı ayı puslu o yerden ayılı güneşli Altay’a alıp getirdi.” (530-536), Ceti kadı cerdiñ altın Erlik-biydiñ erke kara bu balazı ol dor biler. “Yedi kat yer altını Erlik Bey’in sevgili kara kızı çok iyi bilir.” (541-543) (Gürsoy-Naskali 1999, 48).*

olduğu bilgisine rastlanmaktadır (Buhari, Kitâbü'l-Bedilhalk, 6/3031). Bu ırmaklardan ikisi batını ikisi zahiridir. Zahiri olan ırmaklar Nil ve Fırat ırmaklarıdır. Yine bazı hadis kaynaklarında bu ırmaklar arasında Seyhun ve Ceyhun ırmakları da vardır. Ancak metnimizde hadis kaynaklarından etkilenme olsa da bağımsız bir anlatım söz konusudur.

Yerin ikinci tabakasına Cilde adı verilmektedir. Bu tabakada bulunan varlıklar tamamen mitolojik öğelerle anlatılmaktadır. Yerin ikinci tabakasında dişleri mızrağa benzeyen, cehennem için yaratılmış olan yılan, çıyan ve akrep cinsi hayvanlar bulunmaktadır. Yine bu tabakada birinci tabakaya gelerek Âd kavmini helak eden tersten esen rüzgâr da bulunmaktadır. Âd kavmi Kur'an'da birçok ayette geçmektedir (Kur'an, Ankebut, 38; Araf 65, 74; Fecr 6; Furkan 38; Fussilet 13, 15; Hud 50, 59, 60; Kamer 18, Zariyat 41). Nuh peygamberin torunlarından Avs'ın oğlu Âd'ın ismiyle anılan kavim, Tanrı'ya isyan ettiği için sekiz gün süren sert bir rüzgârla cezalandırılmıştır (Kur'an, Fussilet, 16; Hakka, 6).

Metnimize göre bu rüzgâr, yerin ikinci tabakasından gelen *bâd-ı muhâlif* adlı ters rüzgârdır. Bu rüzgârın yarısı Âd kavminin yok olmasına yetmiştir. Kur'an'da geçen bu olay, metnimizde dualist (iki şeyi karşıtıyla birlikte düşünme) bir yaklaşımla anlatılmaktadır. Yani İran efsanelerinde de sıkça rastlanan dualist anlayışa göre yeraltı birçok kötücül ve yok edici varlığı bünyesinde barındırmakta, gökler ise iyiliği temsil etmektedir (Ögel 1971, s. 421). Bu anlayışa göre yeraltının kötülüğü temsil etmesinden dolayı yeraltından gelen ters bir rüzgâr ile yerüstünde Tanrı'yı inkâr eden bir kavim cezalandırılmaktadır.

Arka adıyla geçen yerin üçüncü tabakasından bin türlü insan yaşamaktadır. Bu insanların yüzleri ve elleri insana benzemesine karşılık ağızları köpek ağzına, ayakları da sığırın ayaklarına benzer. Bunlar için kıyamet gününde sevap ve azap yoktur. Eski Mezopotamya, Mısır, Pers ve Yunan mitolojilerinde üstü insan, altı hayvan gövdesine benzeyen yaratıklardan sıkça söz edilmektedir. Özellikle Mısır mitolojisinde başı insan, bedeni aslana benzeyen sfenksler, yine yeraltı canavarı olarak bilinen yüzü insana, vücudu aslana, kuyruğu akrep ya da ejderha kuyruğuna benzeyen Mantikorlar bulunmaktadır. Bu yaratıklar Yunan mitolojisine de geçmiştir. Uygur harfli *Oğuz Kağan* destanında da Oğuz'un ayakları sığır ayağına benzemektedir (Bang ve Rahmeti, 1936, 10/12). Tabii bu benzerlikte gücün mü yoksa görünüşün mü kastedildiği açık olarak belirgin değildir. *Maaday Kara* destanında da yedi kat yer tabirinin geçtiğini yukarıda belirtmiştik. Destana göre yerin yedi kat altında yaşayan yaratıklar da insan ya da hayvana benzerler. Ancak söz konusu destanda yarı insan figürlerine rastlanmaz. *Manas* destanında ise ilk ölümünde -ki destanda Manas iki kez daha ölecektir- Manas'ı yeraltı dünyasından kırk yiğidi çıkarır. Manas destanında yeraltı ifadesi geçmekle birlikte yeraltı dünyasının yaratıkları hakkında bilgi verilmez. Radloff'un *Propen II* adlı eserinde, adı *Manas* destanında da geçen Er Töştük ile ilgili ayrı bir efsane bulunmaktadır. Bu efsaneye göre Er Töştük yeraltına inebilen ve yeraltındaki devlerle, ejderhalarla savaşabilen güçlü bir yiğittir. Destanda yeraltı yaratıkları şeytani varlıklar olarak görülür (Ögel 1971, s. 542-547). Şu hâlde yeraltının üçüncü katında geçen, başı insana, ağzı köpeğe ve ayakları sığır ayağına benzeyen ve insan olarak nitelenen yaratıkları, başka

mitolojilerde rastlanmamış oldukları için, metnimize özgü yaratıklar olarak değerlendirebiliriz.

Eserde Carmâ olarak geçen dördüncü yeraltı tabakası rengârenktir. Bu tabakada adına *seng-i kibrît* denen büyük bir taş bulunmaktadır. Metnimize göre Kur'an'da “odunu insanlar olan” ayette (Kur'an, Tahrim, 6) belirtildiği üzere Tanrı azap edeceği kullarını bu taş ile tutuşturacaktır. Çünkü bu taş çok yanıcı bir taştır. Yine metnimizde bahsedilen bir hadise göre *seng-i kibrît* öyle yanıcı bir ateştir ki dünyadaki dağlara düşse hepsi yanar kül olur. Ancak Kur'an'da ve hadislerde böyle bir ifadeye rastlanamamıştır. Kur'an ve hadis kaynak gösterilerek anlatılan dördüncü yeraltı tabakasındaki bu *seng-i kibrît* adlı büyük taşı da metnimize özgü bir anlatı ögesi olarak görmek yerinde olur.

Multâ adlı beşinci yeraltı tabakası da rengârenktir. Bu tabakada deveye benzeyen yılan ve çayanlar bulunmaktadır. Mitolojilerde yeraltı yaratığı olarak deveye benzeyen belli başlı bir figür yoktur. Türk mitolojisinde deve ile ilgili motifler geçmekle birlikte deveye benzeyen yeraltı yaratığına rastlanmamaktadır (Ögel 1995, s. 538-541). Çin, Japon, İngiliz ve Alman mitolojilerinde ejderha figürü bulunmakla birlikte açık bir şekilde deveye benzeyen bir figüre rastlanamamıştır. Bu anlatı figürünü de metnimize özgü mitolojik bir öge olarak görebiliriz. Metnimize göre deveye benzeyen bu yaratıkların mızrak gibi zehirli dilleri vardır. Yüz altmış farklı zümreye ayrılırlar. Her bir zümrenin üç yüz altmış kalesi vardır. Eğer bir kalesi bu âleme gelecek olsa bütün varlıklar onun zehrinden ölürler. Dünyadaki bütün yemek, su ve meyveler bu zehirden dolayı acı olur.

Yeraltının altıncı tabakasının adı metnimizde geçmemektedir. Bu tabakada sekiz yüz bin renk vardır. Kâfirlerin amellerinin bu tabakada yazılı olduğu belirtilmektedir. Söz konusu ifadeye başka kaynaklarda rastlanmaması ilginçtir. Bu ifadede de dualist bir yaklaşımın bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü dualist ilkeye göre yeraltı, kötülüğü temsil ettiği için kâfirlerin amelleri burada tutulmaktadır. Yine bu tabakada, ağzından alev çıkan yılanların olduğu bir deniz bulunmaktadır. Dünyadaki bütün dağlar bu denize bırakılsa hepsi birden eriyip suya döner. Bu anlatı öğeleri de hiçbir mitolojik kaynaktan rastlanmayan metnimize özgü öğelerdir.

Yedinci yeraltı tabakasının adı Acîbâ'dır. Bu tabakanın adı başka bir rivayette de Serî olarak geçmektedir. Yedinci yeraltı tabakasında bir kolu göğsünde, bir kolu da arkasında bulunan şeytanlar yaşamaktadır. Bu yaratıkların iki ayağı da benzer şekilde biri göğsünde, biri de sırtındadır. Bu yaratıklar yerin birinci tabakasına savaşmak için ordu göndermektedir. Bu mitolojik figürü de başka kaynaklarda rastlanmadığı için metnimize özgü anlatı ögesi olarak değerlendiriyoruz.

Eserde, Melîke'nin “yedi kat yerin altı ile yerin üstünü ayıran noktası neresidir, toprak altı (*tahte's-serâ*)'na kadar kimler var” sorusunu Dânişmend şöyle yanıtlamaktadır: Tanrı, Rumail adında bir melek yaratmıştır. Bu meleğin dört kolu vardır. Tanrı'nın buyruğuyla yedi kat yeri dört burcundan dört eli ile tutmaktadır. Tanrı toprak altı (*tahte's-serâ*)'nı kendi kudretinden yaratmıştır. Büyüklüğü beş bin yıllık yol mesafesindedir. Burada toprak altı (*tahte's-serâ*) sözü ile neyin kastedildiği tam olarak anlaşılamamaktadır.

Kur'an'da *tahte's-serâ* sözü geçmekte ama özel bir kavramı ifade etmemektedir.⁹ Metnimizde geçen bu sözün yeraltı karşılığında kullanıldığını söylemek de mümkündür. Çünkü yeraltının her bir tabakasının beş yüz yıllık mesafede olduğunu düşündüğümüzde bütün yeraltının toplamının beş bin yıllık olması akla uygun gelmektedir. Yeraltının dört burcunu dört eliyle tutan Rumail'in ayakları da *tahte's-serâ*'nın üzerinde durmaktadır. Rumail'in hem dört eliyle yeraltını dört burcundan tutup kaldırması hem de ayaklarının *tahte's-serâ* üzerinde olması muğlak bir ifade olarak göze çarpmaktadır. Yeraltı olarak belirtilmese de dünyanın dört köşeli olduğu hususu, diğer Türk destanlarında geçen bir motiftir. Dört köşe Türk halk edebiyatında da dünyayı anlatmaktadır (Ögel 1995, s. 248). Yine Kül Tigin yazıtında 'dört taraf' anlamında *tört buluş* sözü bulunmaktadır (KT D: 2). Yeraltını elleriyle dört burcundan tutup taşıyan Rumail adlı meleğe Kur'an, hadis, ilmiyal kitapları gibi kaynaklarda tesadüf edilmemektedir. Dolayısıyla bu anlatıyı da çalıştığımız esere özgü bir anlatı ögesi olarak görmek mümkündür.

Yeraltının yaratılışı dışında metnimizde Rumail adlı bir meleğin yeraltını taşımasından bahsedilmektedir. İfade şöyle geçmektedir: İşbu yeraltını dört burcundan tutup taşıyan Rumail'i, dört bin başı ve kırk bin ayağı olan ak öküz taşımaktadır. Tanrı bu öküzü bu görev için yaratmıştır. Asıl metinde 'ak öküz' sözü *aķ uy* olarak geçmektedir. Eski Türkçede *uy* sözcüğü *ud* biçimindedir. En eski metinlerde sözcük, cinsiyet belirtmeden neredeyse tamamen 'sığır' anlamıyla karşımıza çıkmaktadır diyebiliriz. Kâşgarlı'da da *ud* biçiminde geçen sözcüğü 'sığır' anlamında, yani Arapça *el-bakar* karşılığında görüyoruz (Kâşgarlı, 34/1/-11, 412/10). Çağdaş şivelerde ise *uy* 'inek, sığır, öküz' anlamlarına gelmektedir. Metnimizde geçen *uy* sözcüğünün 'sığır' anlamından ziyade 'öküz' anlamında kullanıldığını düşünmek gerekir. Çünkü hadis kaynaklarında "Dünya ne üzerindedir?" sorusuna peygamber "Öküz ve balığın üzerindedir" yanıtını vermiştir (Kenzül Ummal, 15216). Bu hadisin Arapça metninde öküz sözcüğünün karşılığı olarak *bakar* değil *sevr* sözcüğü kullanılmıştır. Bu sözcük Arapçada özgül olarak 'öküz' anlamına gelmektedir. Dolayısıyla metnimizde geçen *aķ uy* sözünü 'ak öküz' olarak çevirmek gerekir diye düşünüyoruz. Dünyanın öküz üzerinde olması sadece İslam kaynaklarında geçmez. Altay Türklerinden Teleüt Türklerine ait bir söylencede de "Dört gök öküz, tabağa benzeyen dünyayı, altına girerek değil; kenarlarına koşulmuş olarak tutuyorlardı. Öküzlerin kıpırdamalarından, deprem oluyordu." ifadesi geçmektedir (Ögel, 1995, s. 248).

Şu hâlde metnimize göre, Rumail adlı meleğin elleriyle dört burcundan tuttuğu yeraltı, kırk bin bacağı ve dört bin başı olan bir ak öküz tarafından boynuzları üzerinde taşınmaktadır. Ak öküzü de büyüklüğünü Tanrı'dan başka kimsenin bilmediği Nârem adlı bir balık taşımaktadır. Bu balık da bir sivrisineğin üzerindedir. Sivrisinek ise bir deniz köpüğünün üzerinde durmakta, denizi de bir rüzgâr taşımaktadır. Rüzgâr bir ateşin, ateş cehennem, cehennem karanlığın, karanlık da tekrar yeraltının üzerinde durmaktadır. Bu ifadelerin bir kısmı, başka kaynaklarda da geçen öğeleri içinde barındırsa da çoğu metnimize özgüdür. Balık ve sivrisinek motifleri İslami kaynaklı başka söylencelerde de karşımıza çıkmaktadır (Ögel, 1995, s. 248). Örneğin, *Acâibü'l-mahlûkat*'a göre, Tanrı,

⁹ "Göklerde, yerde ve ikisi arasında bulunan şeyler ile toprağın altında olanlar hep onundur." (Kur'an, Taha, 6).

yeryüzünü öküzün sırtında yarattığında şeytan gelip kendisine “ben bir günah işlediğim için cennetten kovuldum, sen ne günah işledin ki Tanrı, bunca azameti ile yeryüzünü senin sırtına yükledi, onu sırtından bırak, rahat ol” diye vesvese verir. Öküz de ona, “Tanrı bir sivrisinek yarattı ki ne zaman şeytan vesvese verse sivrisinek de ona musallat olur ve şeytan vesvese vermeyi unuttur.” sözüyle karşılık verir.¹⁰ Ancak bu ortak motiflere karşın metnimizde geçen diğer öğelere başka kaynaklarda rastlanmamaktadır.

SONUÇ

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl’de, adından da anlaşılacağı üzere, Rum padişahının kızı Melike, Türkistanlı bilgin Abdülalim’e bin soru yöneltmektedir. Sorulan sorulara verilen yanıtlar arasında dünyanın, evrenin ve öteki âlemin yaratılışı ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Ancak eserde, ona adını veren bin sorunun değil iki yüz elli sekiz sorunun yanıtı verilmektedir. Bu nedenle her iki nüshanın da eksik olduğunu söyleyebiliriz. Belki *hezâr suâl* tabiri basmakalıp bir ifade olarak eserde zikredilmiş olabilir, “bunu ona bin kere söyledim” ifadesinde geçen “bin” sözcüğünün tam olarak bin sayısını belirtmeden mecazlı bir deyiş olarak kullanılması gibi.

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl’de dünyanın yaratılışının anlatıldığı kısımlarda geçen yeraltı betimlemeleri ilginç anlatımlarla öne çıkmaktadır. Bu anlatımlarda, Kur’an ve hadis kaynaklı olarak *Acâibü’l-mahlûkat*, *Marifetnâme* gibi başka eserlerde de görülen ortak yanlar bulunsa da betimlemelerin çoğu esere özgü anlatımlardır. Örneğin, yeraltının yedi tabakadan oluştuğu pek çok kaynaktan geçse de tabakaların özel adları, yeraltının dört kollu Rumail adlı bir melek tarafından dört burcundan tutularak taşınması metnimize özgü ifadelerdir. Eser bu özgün anlatımları ile gerek dünya ve gerekse Türk edebiyatındaki yaratılış (kozmoğoni) ve dünyanın sonu (eskatoloji) söylencelerine katkı verecek niteliktedir.

Yeraltı ile ilgili geçen kavramların özgünlüğü gerek filoloji çalışmalarına gerekse mitoloji çalışmalarına katkı sunacak değerdedir.

KAYNAKÇA

Aktaş, Ö. (t.y.) *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl Adlı Çağatayca Eserin Dil Özellikleri, Transkripsiyonlu Metni ve Dizini Hazırlanarak Dil ve Edebiyat Eğitimi Yönünden İncelenmesi* [Hazırlanmakta olan doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.

Altay Destanı/Maaday Kara. (1999). (E. Gürsoy Naskali, Haz.). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Buhâri. (1978). *Kitâbü’l-Bedilhalk* (K. Miras, Çev.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

¹⁰ Eydürler ki, Allâhu Ta‘âlâ çünkü yiri yaratdı öküz arkasında, İblîs bir gün geldi. Eydür: “Ben günâh itdüm, mel‘ün oldum. Sen ne günâh itdün kim yiri bunca ‘azameti-y-ile senün arkaña yükletdi? Bu zahmeti dâim çekersin. Arkañdan bırak, rāhat ol. Ol öküz bu nesneyi kaşd itdi. Allâhu Ta‘âlâ bir üyez viribidi, aña musallaṭ eyledi. Her bār ki şeytān vesvese itse, üyez aña zahmet ider. Ol vesveseyi unıdur, üyezün def‘ine meşğul olur. Pes Allâhu Ta‘âlâ a‘zam-ı mahlûka az‘af-ı mahlûk ile ‘azāb ider (Sarıkaya, 214b-215a).

- Erzurum-Hasankaleli İbrahim Hakkı. (1979). *Marifetname* (T. Ulusoy, Haz.). İbrahim Hakkı Hz.nin Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği.
- Kastalanî*. (1972). *Mevâhibü'l-ledüniyye* (M. Abdülbaki, Haz.; İ. Uzungüngör, Çev.). Semerkand Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmut. (1990). *Dîvânü Lûgati't-Türk*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*. (1988). (H. Atay ve Y. Kutluay, Haz.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Müslim. (2014). *Sahih-i Müslim* (M.B. Eryarsoy, Çev.). Karınca ve Polen Yayınları.
- Oğuz Kağan Destanı*. (1936). (Bang W. ve G. R. Rahmeti, Haz.). Burhaneddin Basımevi.
- Tekin, T. (1995). *Orhon yazıtları*. Simurg Yayınevi.
- Ögel, B. (1971). *Türk mitolojisi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi II*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Steingass, F.(2005). *Persian-English dictionary*. Çağrı Yayınları.
- Tercüme-i Acâ'ibü'l-mahlûkât*. (2019). (B. Sarıkaya Haz.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Süleyman Çelebi*. (1990). *Mevlid* (F. K. Timurtaş, Haz.). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl is a religious text written in Post-Classical Chagatai Turkish, preserved in two manuscripts housed in the Jarring Collection at Lund University. The text deals with a wide range of religious themes, especially the creation of the universe and conceptions of the afterlife, offering strikingly detailed depictions of the underworld, the sky, heaven, and hell. Among these, the descriptions of the underworld stand out for their originality and richness.

To situate this work in its proper context, it is necessary to highlight the role of Chagatai Turkish in Turkic literary history. Chagatai represents the third stage of the common Turkic written tradition after Karakhanid and Khwarezmian Turkish. From the fifteenth century until the early twentieth century, Chagatai endured as the dominant literary language across Turkestan, serving as the medium of cultural and intellectual production despite inevitable regional variations. Unlike Ottoman Turkish, which was centered in a single imperial hub, Chagatai flourished in multiple centers, including the khanates of Bukhara, Khiva, Kokand, and East Turkistan. This geographical diversity produced slight variations in spelling, phonetics, and vocabulary, yet these differences were not significant enough to constitute separate written languages.

Chagatai thus functioned as a unifying literary code across Turkestan. Writers of diverse ethnic and linguistic backgrounds, including Turkmens, often chose to write in Chagatai rather than in their spoken dialects, recognizing its prestige and accessibility as a *lingua franca*. For this reason, Chagatai can be seen as the eastern counterpart to Ottoman Turkish, which served a similar function in the western Turkic world. Over centuries, a vast corpus of works in theology, science, literature, and history was produced in Chagatai, many of which are now preserved in libraries worldwide.

The text of *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl* was most likely composed in one of the Eastern Turkistan khanates. This conclusion is supported by certain linguistic features, particularly the consistent occurrence of the phonetic shift from *p* to *f*. Nevertheless, neither of the extant manuscripts provides explicit information about the time or place of copying. The manuscripts entered European scholarship thanks to the efforts of the Swedish Turkologist and diplomat Gunnar Jarring. Between 1929 and 1930, Jarring conducted research in Eastern Turkistan, followed by further expeditions in Northwest India and Afghanistan from 1935 to 1936. During these travels, he collected approximately 115 manuscripts, which he later donated to Lund University. These form what is now known as the Jarring Collection, an invaluable repository of Central Asian texts. Among them is *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl*, which has received comparatively little scholarly attention until now.

The narrative structure of the work is built on dialogues between two central figures: Melike, the daughter of the Byzantine emperor, and *Dânişmend Abdülalim*, a scholar who journeys from Turkistan to answer Melike's questions. The exchange is conducted in a manner reminiscent of the Socratic method or the Platonic dialogue, where inquiry and response drive the exploration of complex ideas. Through this dialogic form, the work addresses profound theological and cosmological themes, situating them within a framework accessible to both scholarly and broader audiences of its time.

The primary aim of the article is to introduce to the scholarly community the unique descriptions of the underworld found in *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl*. These descriptions are not only vivid but also distinctive in their originality, to the point that they

defy straightforward comparison with other known works. The methodology adopted is qualitative literature review, which enables the text to situate us within both Islamic and broader Turkic traditions.

In the introduction, the original passages describing the underworld in a transliterated form are provided to allow readers directly access to the text. A concise background on the protagonists are also included, followed by an intralingual translation into modern Turkish. Rather than attempting a purely literal rendering, the translation is accompanied by explanatory notes that clarify obscure points and illuminate cultural references. Since the original text is preserved within the article, this approach is deemed to be more valuable than a word-for-word translation.

Descriptions of the underworld are not unprecedented in Islamic and Turkic literature. Texts such as *Acâibü'l-mahlûkat* and *Marifetnâme* contain accounts of subterranean realms, drawing heavily on the Qur'an and hadith traditions. Yet *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl* distinguishes itself by presenting motifs that are absent in these canonical sources. While there are points of convergence, the divergences are equally significant. The discussion section examines these descriptions in comparison with both pre-Islamic and post-Islamic Turkish texts and legends, whether transmitted orally or committed to writing in later centuries. Through this comparative approach, both shared motifs and unique innovations are identified.

The findings are significant. In the sections of *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl* that address the creation of the world and the universe, the underworld emerges as a central theme. Although some elements overlap with Islamic cosmographies such as *Acâibü'l-mahlûkat* and *Marifetnâme*, the majority of the descriptions are distinct to this work. This originality suggests that *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl* participates in the broader myth-making traditions of cosmogony (the origins of the universe) and eschatology (the end of the world), contributing to both Turkic and global literature.

By examining this text, we not only shed light on a little-studied manuscript but also enrich our understanding of how Turkic intellectuals in Eastern Turkistan engaged with cosmological and eschatological questions. The underworld narratives in *Dânişmend ü Melike Hezâr Suâl* expand the range of known mythological and theological discourses in the region, demonstrating the creativity and originality of Chagatai literature. In doing so, the article underscores the enduring role of Chagatai Turkish as a vehicle for sophisticated religious and philosophical expression, while also offering new insights into the cultural history of the Turkic world.